

הפטרת שבת הגדול

וערבה לה' מנחת יהודה וירושלָיִם כימי עולם וכשנים קדמנית. וקרבתי אליכם למשפט והייתי עד ממחר במכשפים ובמנאפים ובנשבעים לשקר ובעשקי שכר שכיר אלמנה ויתום ומטי גר ולא יראוני, אמר ה' צבאות. כי אני ה' לא שניתי ואתם בני יעקב לא כליתם. למימי אבתיכם סרתם מחקי ולא שמרתם שובו אלי ואשובה אליכם אמר ה' צבאות ואמרתם במה נשוב. היקבע אדם -להים כי אתם קבעים אתי ואמרתם במה קבענוך, המעשר והתרומה. במארה אתם נארים ואתי אתם קבעים הגוי פלו. הביאו את כל המעשר אל בית האוצר והי טרף בביתי ובחנוני נא בזאת אמר ה' צבאות, אם לא אפתח לכם את אֲבֹת השמים והריקתי לכם ברכה עד בלי די. וגערתני לכם באכל ולא ישחת לכם את פרי האדמה ולא תשכל לכם הגפן בשדה אמר ה' צבאות. ואשרו אתכם כל הגוים כי תהיו אתם ארץ חפץ אמר ה' צבאות.

חזקו עלי דבריכם אמר ה', ואמרתם מה נדברנו עליך. אמרתם שוא עבד -להים ומה בצע כי שמרנו משמרתו וכי הלכנו קדרנית מפני ה' צבאות. ועתה אנחנו מאשרים זדים גם נבנו עשי רשעה גם בחנו -להים וימלטו. אז נדברו יראי ה' איש את רעהו ויקשב ה' וישמע ויִּתְּב ספר זכרון לפניו ליראי ה' ולחשבי שמו. והיו לי אמר ה' צבאות ליום אשר אני עשה סגלה וחמלתי עליהם כאשר יחמל איש על בנו העבד אתו. ושתם וראיתם בין צדיק לרשע, בין עבד -להים לאשר לא עבדו.

כי הנה היום בא בער כתנור, והיו כל זדים וכל עשה רשעה קש ולהט אתם היום הבא אמר ה' צבאות אשר לא יעזב להם שרש וענף. וזרחה לכם יראי שמי שמש צדקה ומרפא בכנפיה, ויצאתם ופשתם כעגלי מרבק. ועסותם רשעים כי יהיו אפר תחת כפות רגליכם ביום אשר אני עשה אמר ה' צבאות.

זכרו תורת משה עבדי אשר צויתי אותו בחרב על כל ישראל חקים ומשפטים. הנה אנכי שלח לכם את אליה הנביא לפני בוא יום ה' הגדול והנורא. והשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם, פן אבוא והכיתי את הארץ חרם.

הנה אנכי שלח לכם את אליה הנביא לפני בוא יום ה' הגדול והנורא.

(מלאכי ג, ד-כד)

א. שבת הגדול - על שום מה?

ב. הפטרת "וערבה לה'" על שום מה?

ג. ההפטרות הנהוגות במנהג בני ארץ ישראל

ד. פיתרון תעלומת הפטרת שבת הגדול

א. שבת הגדול - על שום מה?

שבת הגדול, השבת שלפני פסח, קבועה בתודעתנו כהמשכן של ארבע השבתות אשר בהן קראנו את ארבע הפרשיות, מעין השבת החמישית, אולם באמת הבדל גדול בינה לבינן. קריאת ארבע הפרשיות בשבתות הקבועות להן הינה מנהג קדום, אשר נקבע במשנה במסכת מגילה ונידון לפרטיו בסוגיות התלמוד (מגילה כט, א - ל, ב) ונפסק בספרי ההלכה כמקובל.

מנהגי שבת הגדול, לעומת זאת, ואף עצם קיומה של שבת מיוחדת בשם זה, אינם מוזכרים במשנה ובתלמוד. זהו מנהג אשר מקורו כנראה באשכנז ובצרפת בימי הביניים, ושמם התפשט בעולם. רק מאז תקופת הראשונים נזכר שמה המיוחד של שבת זו ונידונים מנהגיה המיוחדים.

כבר הראשונים נבוכו בטעמו של השם הזה. כך נכתב ב"ספר הפרדס" (ובספרים נוספים מבית מדרשו של רש"י):

שבת שלפני הפסח, נהגו העם לקרותו "שבת הגדול", ואינם יודעים על מה קורים אותו "שבת הגדול" יותר משאר שבתות השנה.¹

¹ מהדורת ערנרייך (עמודים שמב-שמג). מקבילות: "ספר האורה", מהדורת ר"ש בובר, לבוב ה'תרס"ה (ב, עמוד 201), מחזור ויטרי, מהדורת הורוויץ, נירנברג ה'תרפ"ג (עמוד 222).

בהמשך לפסקה המצוטטת למעלה, מובא בכל הספרים הללו טעמו של רבי אברהם, טעם המובא גם בתוספות (שבת פז, ב, ד"ה 'ואותו יום'), ובטור וב"שולחן ערוך" (אורח חיים תל).

מאז ימי הראשונים ועד ימינו לא פסקו הנסיונות לנמק את השם הזה.

המהרש"ל, בחידושיו על הטור² כתב כי שמע שיש לפרש את שמה של השבת על שם ההפטרה הנקראת בה, כמו שבתות אחרות שנקראו על שם הפטרותיהן. הפטרה זו, פתיחתה בפסוק (מלאכי ג, ד): "וערבה לה' מנחת יהודה וירושלם". הפסוק שלפני סיומה, ואשר על פי המנהג חוזרים וקורין אותו בסיומה, על מנת שלא לסיים בפסוק של פורענות ("פן אבוא והכיתי את הארץ חרס"), הוא: "הנה אנכי שלח לכם את אליה הנביא לפני בוא יום ה' הגדול והנורא"³. אולם הוא דוחה טעם זה, "שאם כן היו צריכים לקרותו 'שבת וערבה' שהוא תחילת ההפטרה", כמו "שבת חזון" ו"שבת נחמו" - הקרויות על שם הפסוק הפותח את הפטרותיהן.

הרב ד"ר אלתר הילביץ ז"ל הציע יישוב לקושיה זו⁴: התיבה "וערבה" יש לה כמה מובנים: גם מלשון עָרַב - נעים לחושים, וזו כוונתה בהפטרה שלנו, אך גם מלשון עָרַב - חושך, וגם מלשון ערבוב כמו (ישעיה כד, יא): "ערבה כל שמחה". לפיכך לא רצו לקרוא לשבת על שם מילת הפתיחה של ההפטרה, שכשהיא מנותקת מהקשרה עלולה היא להתפרש באופן שלילי, וכיוון שפתיחת ההפטרה לא יכלה לספק שם לשבת, נמצא השם בסיומה (אלא שאף שם נזהרו שלא ליטול את המילה האחרונה "והנורא", אלא את זו שלפניה "הגדול").

ב. הפטרת "וערבה לה' " - על שום מה?

קריאת הפטרה מיוחדת בשבת הגדול היא אכן המנהג הבולט ביותר המסתמן בשבת זו בסדרי התפילה, ועל כן אין זה מן הנמנע שיש קשר בין שמה של השבת לבין הפסוק המסיים את ההפטרה. אלא שכדרך ששמה של השבת נזכר רק בדברי הראשונים וגרם למבוכה, כך גם מנהג קריאת ההפטרה המיוחדת בשבת זו, מקורו בדברי הראשונים, ואף מנהג זה גרם למבוכה.

טעמים שונים נאמרו לקריאת הפטרה זו, ובהתאם לכך ישנם גם מנהגים שונים. המנהג הרווח בימינו ברוב הקהילות הוא לקרוא הפטרה זו בכל שבת הגדול. אולם ישנם הנוהגים לקרוא אותה רק בשבת הגדול החלה בערב פסח⁵, ויש הנוהגים ההיפך - רק כשאיננה חלה בערב פסח⁶. כמו כן היה מנהג שלא לקרוא הפטרה זו כלל⁷.

אלא שכל עצמו של מנהג קריאת הפטרה זו מעורר קושי: הפטרה, מעצם הגדרתה, קשורה לקריאת התורה שלפניה ומסיימת אותה בפרק נבואה הדומה לה⁸. אולם בשבת הגדול אין כל קריאה מיוחדת בתורה. מדוע איפוא מסולקת ההפטרה הרגילה של שבת זו, הקשורה לפרשה של אותה שבת, ובמקומה נקראת הפטרה שאינה קשורה לפרשה?

² חידושי וביאורי מהרש"ל על הטור (אורח חיים תל), נדפסו מכתב יד בסוף הכרך השני של טור אורח חיים בהוצאת מאורות, ירושלים ה'תשל"ה. דברי המהרש"ל הללו הובאו בספר "מטה משה" (תקמב).

³ מנהג זה נוהג בסיומם של ארבעה ספרים, שסימנם יתק"ק: ישעיהו (החזרה על הפסוק שלפני האחרון נוהגת בהפטרת שבת ראש חודש), תרי-עשר (מלאכי), קינות (איכה) וקהלת.

⁴ בספרו "חקרי זמנים" (ב), ירושלים ה'תשמ"א, בפרק 'שבת הגדול' (עמודים כז-כח).

⁵ כך הוא מנהג חב"ד. בשבת צו שאינה חלה בערב פסח קוראים את הפטרת "עלותיכם" ומדלגים על חלק מפסוקי הפורענות. ראה "ספר המנהגים", ניו יורק ה'תשל"ג (עמוד 33).

⁶ זהו מנהג הגר"א, "והוא היפך מנהג העולם". הסברו ב"מעשה רב" (קעב) ובהגות "פעולת שכיר" (שם). וראה בהערה 10 להלן.

⁷ כך היה המנהג בפרנקפורט, כפי שהוא מתועד בספר "דברי קהלת" ה'תרכ"ב (עמוד 455) ובספר "זכרון חנוך", פרנקפורט ה'תרפ"ב (עמוד 11). אף בתשובה המופיעה להלן מתוך הספר "אור זרוע", נראה שכך היה המנהג במקומו של ר' מנחם (וראה הערה 17). אולם בחומש רדלהיים כתוב שבפרנקפורט הפטירו ב"וערבה" רק בשבת הגדול שחלה בערב פסח.

⁸ ראה במסכת מגילה (כט, ב), שם מובא שיש לקרוא בהפטרה ב"דדמי ליה" - לפרשה. בקטעי גניזה רבים נקראת ההפטרה "אשלמתא" - השלמה לפרשה.

אם היה בהפטרות "וערבה" רמז לפסח, ניתן היה לראות בקריאתה מעין הכרזה והכנה לקראת החג הסמוך. אז ניתן היה לדמותה להפטרות שבת ערב ראש חודש, שבה קוראים (שמואל א, כ, יח): "ויאמר לו יהונתן מחר חדש". זוהי ההפטרה היחידה שנקבעה בתלמוד שאיננה קשורה לקריאה בתורה שקדמה לה.⁹

במקרה מיוחד זה משמשת ההפטרה כהכרזה על כך ש"מחר חדש" (כפי שהדבר מנומק בספר "ארחות חיים"). אולם בהפטרות שבת הגדול אין כל רמז לחג הפסח.

תעלומה אופפת את מנהג קריאת ההפטרה בשבת זו, מנהג שאולי העניק לשבת הזו את שמה "שבת הגדול". רבים ניסו לפתור חידה שתומה זו במהלך הדורות, ודבריהם אינם מתיישבים על הלב¹⁰. עד שבא ד"ר יוסף עופר במאמרו "הפטרות שבת הגדול"¹¹ ופתר את החידה.

ג. הפטרות הנהוגות במנהג בני ארץ ישראל

מנהגם של בני ארץ ישראל מימים קדומים ועד שבטל מנהגם לפני כ-800 שנה, היה לקרוא את התורה במשך שלוש שנים וחצי. ל-157 "סדרים" נחלקה התורה על פי מנהג זה, והיו בידם אפוא 157 הפטרות, פי שלושה ממה שיש במנהג החד-שנתי. במשך הזמן נשתכח מנהגם של בני ארץ ישראל, ורק בדורות האחרונים החלו חכמים וחוקרים אחדים לשחזרו. האפשרות לעשות זאת נוצרה עקב החומר הרב שנתגלה בגניזה הקהירית, המשקף בחלקו את מנהג בני ארץ ישראל מן התקופה שזה עוד נהג.

בשנת ה'תשמ"ט פירסם ד"ר יוסף עופר רשימה מעודכנת ומלאה של כל ההפטרות שהיו נהוגות במנהג הקריאה התלת-שנתי (למעט שתיים)¹². שלושה הם המקורות המאפשרים זאת:

א. קטעי גניזה הכוללים רשימות של ההפטרות או את ההפטרות עצמן.

ב. פיוטים של פייטנים ארץ-ישראלים (בעיקר יוני), שכתבו פיוט לכל "סדר" ושילבו בו את פסוק הפתיחה של ההפטרה.

ג. מנהג קריאת ההפטרות שנהג בארצות הבלקן ("מנהג רומניה"), כפי שהוא מתועד בחומשים ישנים, שאף שנהגו בקריאת התורה על פי המנהג החד-שנתי, אימצו את ההפטרות שהיו נהוגות במנהג התלת-שנתי, וכך שימרו כשליש מהן¹³.

לכאורה היה מקום לצפות לחפיפה רחבה בין חלק מן ההפטרות על פי המנהג התלת-שנתי לבין הפטרות המנהג החד-שנתי, אולם חפיפה כזו כמעט שאינה קיימת¹⁴. טעמו של דבר הוא ששיטות הדימוי של ההפטרה לפרשה בשני המנהגים היו שונות. כך כותב ד"ר עופר על השיטה התלת-שנתית:

הפסוק הראשון של ההפטרה כולל מעין 'גזירה שווה' לפסוק הראשון (או השני) של הסדר בתורה. הכוונה היא לשתיים-שלוש מילים משותפות ולעתים גם לתוכן משותף¹⁵.

⁹ מקור הקריאה הזו בברייתא במסכת מגילה (לא, א). אולם, יש מן הראשונים הסוברים אף כאן שאין מפטירין "מחר חדש" אלא כאשר חל ראש חודש **בשבת וביום ראשון**, אזי באה ההפטרה הזו אחר קריאה בפרשת מוסף ראש חודש. ראה באנציקלופדיה תלמודית (כרך י, ערך 'הפטרה', עמוד יז הערה 318).

¹⁰ כגון טעמו של ה"לבוש", כי באה הפטרה זו להזכיר את חובת ביעור המעשרות החלה בערב פסח, פעמיים במחזור שנת שמיטה, בשנה הרביעית ובשנה השביעית. זאת על סמך הפסוק (מלאכי ג, י): "הביאו את כל המעשר אל בית האוצר". על טעם זה בנוי מנהג הגר"א שהוזכר בהערה 6, שכן בערב פסח החל בשבת כבר לא ניתן לבער את המעשרות בזמן, מפני השבת, ואין אפוא טעם בקריאת ההפטרה.

¹¹ 'המעייני' (ג, ה'תשנ"ו, עמודים 16-20). שים לב: ציון המאמר אינו מופיע בתוכן שבראש הגיליון.

¹² רשימה זו מצויה בנספח למאמרו "סדרי נביאים וכתובים", 'תרביץ' (שנה נח, חוברת ב תבת-אדר ב, ה'תשמ"ט). הנספח מצוי בעמודים 173-185.

¹³ על פי מנהג זה קראו את ההפטרה של הסדר **השלם** הראשון הכולל בפרשת השבוע על פי המנהג החד-שנתי.

¹⁴ רק בשתי הפטרות, זו של פרשת וישלח וזו של פרשת שלח, ישנה חפיפה. בשאר המקרים ישנה חפיפה - בפרשת וזאת הברכה, ובפרשות ויצא ושמות רק לפי מנהג האשכנזים - ישנה השפעה מאוחרת של המנהג התלת-שנתי על המנהג החד-שנתי, מסיבות שונות שאין כאן המקום לדון בהן. על הפטרות שמות ראה האמור בסוף הערה 19.

¹⁵ דימוי ההפטרה לפרשה על פי המנהג החד-שנתי הוא פחות טכני-לשוני, ומבוסס יותר על דימוין ענייני. כמו כן, אין הדימוי מתרכז דווקא בפתיחות של הפרשה ושל ההפטרה.

ד. פיתרון תעלומת הפטרת שבת הגדול

לאחר ההקדמה, נביא את עיקר מאמרו של ד"ר עופר (ראה הערה 11) "הפטרת שבת הגדול" (ההערות הן משלל):

שורשיה של הפטרה זו, בארץ ישראל במנהג הקריאה התלת-שנתי... הפטרה "וערבה לה' מנחת יהודה וירושלם" היא הפטרתו של הסדר שתחילתו (ויקרא ו, יב-ג): "זה קרבן אהרן ובניו... עשירית האיפה סלת מנחה תמיד"¹⁶... התייעוד להפטרה "וערבה" לסדר "זה קרבן אהרן ובניו" עולה מחמישה קטעי גניזה... הפטרה נרמזה גם בפיוטו של הפייטן הארץ-ישראלי ינאי לסדר "זה קרבן אהרן ובניו"... והיא נתקבלה במנהג רומניה כהפטרת פרשת צו, שהסדר הראשון (על פי המנהג התלת-שנתי) הכלול בה בשלמותו הוא "זה קרבן אהרן ובניו" (ראה הערה 13).

שתי הפטרות אפשריות היו איפוא לפרשת צו: ההפטרה החד-שנתית המקורית "עלותיכם ספו על זבחיכם" (ירמיה ז, כא), וההפטרה "וערבה", שמוצאה מן המנהג התלת-שנתי. הד לימאבק בין שתי הפטרות אלו אנו שומעים בדברי ה"אור זרוע" (ב, הלכות קריאת מועדים והפטרות, שצג)¹⁷:

"כתוב בתשובות: למה לא ביטלו 'עלותיכם' ולא הנהיגו ב'וערבה'? שמא משום דסיום ד'וערבה' יום דין הגדול והנורא, לכך לא הנהיגו להפטיר 'וערבה'¹⁸.

ואני מנחם רוח אחרת עמי, מחמת 'וערבה', ולקיים מנהג אבותינו שהיא תורה ושימשו גדולי הדור, ורואה אני את דבריהם. ואומר אני כשחל יד בניסן להיות בשבת, שאי אפשר להפטיר 'אשר לא צויתו ולא עלתה על לבי' (ירמיה ז, לא) ביום שחיתת הפסח, משום דכתיב 'במועדו' (שממילא זו למדו חז"ל שהפסח נשחט אפילו בשבת). ואי אפשר להפטיר ביום שחיתת הפסח 'גזי נזרך' והשליכי ושאי על שפים קינה' (ירמיה ז, כט) בשבת שהוא ערב הפסח, ולהפיל לבן של ישראל עולי רגלים¹⁹.

¹⁶ אלה הם הסדר וההפטרה ה-77 ברשימתו של ד"ר עופר, רשימה אשר צויינה בהערה 12. סדר זה מסתיים בסוף פרק ז, והוא כלול בשלמותו בפרשת צו. הקשר הלשוני בין הפסוק הראשון של ההפטרה לפסוק הראשון של הסדר (התיבה "מנחה") עונה על תמיהתו של הרב הילביץ (ראה הערה 4) עמוד כח:

"העניין תמוה שנקבעה הקריאה מהפסוק 'וערבה' שהוא פסוק ד בפרק ג במלאכי, ולא בהתחלת הפרק 'הנני שלח מלאכי'... שהיה מתאים להתחיל בו הקריאה"

¹⁷ א. את הספר אור זרוע חיבר רבי יצחק ב"ר משה מווינה, מחכמי אשכנז במחצית הראשונה של המאה השלוש עשרה.
ב. התשובה המובאת כאן ("כתוב בתשובות"), היא תשובתו של רבי מנחם, נמצאת גם ב"ספר הפרדס" (עמוד שנג) במהדורת ערנרייך.

שני הספרים הללו נטלו את התשובה הזאת, ישירות או בתיווכו של ספר אחר, מן הספר "מעשה המכירי", שמקורו אבד (ונשמרו ממנו רק כמה קטעים בכתבי יד וכן ציטוטים בספריהם של חכמי אשכנז, צרפת ואיטליה). ספר "מעשה המכירי" היה אוצר גדול של תשובות, פסקים ומנהגים, של חכמי אשכנז הראשונים. הוא נכתב בידי ארבעה אחים, בני רבי מכיר בן יהודה ממגנצא, במחצית השנייה של המאה האחת עשרה. השני בין האחים הללו היה רבי מנחם ב"ר מכיר, שישב זמן כלשהו ברוגנסבורג ובבוהמיה (פראג), והוא בעל התשובה המובאת כאן. ראה אודותיו בספרו של פרופ' א' גרוסמן, "חכמי אשכנז הראשונים" (עמודים 365-366). אודות ספר "מעשה המכירי" ראה שם, (עמודים 375-386). התשובה שלנו נידונה בעמוד 385.

¹⁸ נראה שכוונתו: אף שהמנהג הוא לחזור בקול על הפסוק שלפני האחרון בהפטרה זו - ראה סעיף א לעיל והערה 3 - אין זה פותר את ההקפדה הרבה שלא לסיים בדבר רע, שכן גם הפסוק שלפני האחרון מסיים ב"יום ה' הגדול והנורא".

¹⁹ נראה שיש בדברים הללו שני נימוקים הפוסלים את הפטרת צו, "עלותיכם", מלשמש כהפטרה בשבת החלה בערב פסח: א. אי אפשר לקרוא "ביום שחיתת הפסח" את הפסוק "כי לא דברתי את אבותיכם ולא צויתים ביום הוציא (קרי: הוציאו) אותם מארץ מצרים על דברי עולה וזבח" (זהו פסוק כב, ואילו בתשובה מצוטט פסוק דומה, סוף פסוק לא, שאינו שייך לעניין. המשיב ודאי ענה בלא לפתוח ספר, ועל כן נתחילו לו הפסוקים הדומים). דברי הנבואה הללו (שהמפרשים התקשו בהם מצד עצמם) הרי סותרים את מצוות היום.

ב. ערב פסח, יום שחיתת הפסח, הוא יום עלייה לרגל ויום הקרבת קורבן, והרי הוא בעצמו קצת יום טוב, ולא ניתן לקרוא דברי פורענות כגון (פסוק כט): "גזי נזרך והשליכי ושאי על שפים קינה...", "ולהפיל לבן של ישראל עולי רגלים".

יש לציין שבאשכנז החמירו כנראה בעניין הפטרות שיש בהן פורענות יתרה אף כאשר ההלכה אינה מחייבת זאת. במקרה נוסף המירו הפטרה כזו בהפטרה אלטרנטיבית הלקוחה ממנהג הקריאה התלת-שנתי: בהפטרת פרשת שמות. ראה דברי עופר בסוף מאמרו המצוטט כאן (עמודים 19-20).

ומצאתי סייג לדברי כשבא לידי ספר של ה"ר משה בר משלם זצ"ל²⁰ ההובא מארץ בבל, והיה בהנביאים סימני הפטרות לפרשיות התורה לכל השנה. וראיתי סימן 'צו את אהרן' גבי 'עלותיכם' ועוד סימן 'צו את אהרן' גבי 'וערבה לה'.

ולכך כיוונתי האמת לומר שפעמים מפטירין ל'צו את אהרן' ב'עלותיכם' ופעמים ב'וערבה'. ותנאי בדבר זה: אם שנה פשוטה היא וחל 'צו את אהרן' בשבת הגדול שלפני הפסח, יפטירו ב'וערבה', וכל שכן כשחל ערב הפסח בשבת. ואם שנה מעוברת היא, וחל 'צו את אהרן' באחד משבתות של אדר השני ושבת הגדול יהיה באחרי מות, אז יפטירו ב'עלותיכם' ל'צו את אהרן' **אם לא תהיה אחת מארבע פרשיות באותה שבת.**

ולפי שאין רגילות נוהג כן בכל שנה ושנה, מפני שנת העיבור, לפיכך נשמט מפני הסדרים ונהגו תמיד להפטיר ב'עלותיכם' לפי שהוא תדיר, עד כאן התשובה.

כותב התשובה, רבי מנחם, עמד בעימות בין שתי מסורות. מצד אחד הוא מספר על מנהג אבותיו ('שהיא תורה ושימשו גדולי הדור') להפטיר 'וערבה'. מצד שני, הוא חי במציאות שבה מפטירים לעולם 'עלותיכם', כפי שמורים ה"סדרנים" (בעלי רשימות הפטרות). גם בספר שהובא מבבל רשומות שתי המסורות לגבי הפטרת צו.

בא רבי מנחם ומציע 'פשרה' בין שני המנהגים, וקובע לכל אחד תחום משלו²¹. אולם מהי הפשרה? בכך יש עמימות מסויימת בתשובה. מתחילת הדברים משתמע שמפטירין 'וערבה' רק בערב פסח שחל להיות בשבת. כך נראה גם מן הנאמר בסוף הדברים שהפטרות 'עלותיכם' היא בבחינת 'תדיר', והד לדבר גם במקורות הלכה אחרים²². בהמשך הדברים נאמר אחרת: בפרשת צו החלה בשבת הגדול מפטירין 'וערבה', ואילו בפרשת צו שאינה חלה בשבת הגדול מפטירין ב'עלותיכם'.

יש לשים לב: מתחילה לא נזכרה כלל שבת הגדול; לא הייתה זו אלא מחלוקת בשאלת הפטרת פרשת צו. ואף כשהוצע לתלות את הפטרת בענין שבת הגדול, לא דובר אלא בפרשת צו בלבד. שבת הגדול החלה בפרשה אחרת אין לה הפטרה מיוחדת.

תהליך גלגולי הפטרת לכל שלביו מתבהר עתה בשלמות: תחילה הייתה הפטרה "חד-שנתית" לפרשת צו ('עלותיכם') והפטרה "תלת-שנתית" לסדר "זה קרבן אהרן" ('וערבה'). משנשתלט המנהג החד-שנתי, 'נאבקו' שתי הפטרות זו בזו²³. מנהגים מסויימים עשו פשרה ביניהן, והפטירו 'וערבה' רק בחלק מן השנים: רק בשנים פשוטות, שבהן פרשת צו היא השבת שלפני פסח, או רק כשחל ערב פסח בשבת. בשלב האחרון (שכבר אינו משתקף ב"אור זרוע") ניתקה הפטרה כלל מפרשת צו והפכה להפטרה קבועה של שבת הגדול, גם כשזו חלה בפרשה אחרת²⁴.

²⁰ שם זה מופיע גם בנוסח תשובה זו המופיע בספר הפרדס עמי' שנג, ראה הערה 17. תלמיד חכם בשם זה אינו מוכר לנו. אולם בנוסח תשובה זו המופיע בליקוטי הפרדס (ספר קצר המכיל ליקוטים מתוך ספר הפרדס, בנוסח שהוא שונה לעתים מנוסח ספר הפרדס המוכר לנו. נדפס לראשונה בוונציה רע"ט, ולאחרונה במונקטש תרנ"ז. התשובה שלנו נמצאת במהדורה אחרונה זו בדף לז ע"א) מופיע השם "ה"ר משולם", ואם כן, הוא רבי משולם ב"ר משה, מחשובי החכמים במגנצא במחצית השנייה של המאה האחת עשרה, בן למשפחת קלונימוס המיוחסת ובן דורו של רבי מנחם ב"ר מכיר. ראה עליו בספרו של א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, עמ' 386-393. הדיון בזהות החכם המוזכר בתשובה זו נמצא בעמ' 392-393, ובהערות 148-146 שם.

²¹ ראוי לציין שרבי מנחם, כמו גם שלושת אחיו האחרים בני רבי מכיר, אינם מודעים לקשר של מנהגי בני אשכנז למנהג הארצישראלי. הם חיים בשלב שבו התלות בתלמוד הבבלי ובגאוני בבל היא גמורה. ראה על כך בספרו של גרוסמן (הערה 17) עמ' 378 הערה 77.

²² ראה הערה 5 לעיל. במעשה רב סימן קעב נאמר שכך הוא "מנהג העולם", ויש לכך מקורות נוספים.

²³ אין אנו מסכימים לתיאור זה של ד"ר עופר: לא מצאנו בשום שבת אחרת ששתי הפטרות משני המנהגים "נאבקו זו בזו". בני אשכנז שקבלו את המנהג החד-שנתי, קבלוהו בשלמות. בכל מקום שחדר המנהג התלת-שנתי בקריאת הפטרות אל בני אשכנז, יש לתת לכך טעם. והטעם הוא שהתעוררה בעייה כלשהי במנהג החד-שנתי. כך בהפטרות שמות (ראה הערה 19 בסופה) וכך בפרשת צו הסמוכה לפסח, שהקושי בשתייהן דומה. רק במקרה כזה השתמשו בני אשכנז במאגר הפטרות התלת-שנתיות. התהליך **מראשיתו** היה איפוא כפי ששיער ר' מנחם.

²⁴ כדאי היה לברר מתי חל שלב זה בהתרחבות המנהג, דבר שאירע כנראה מתוך אי-הכרת מקורותיו וטעמו כפי שהם מופיעים בתשובה שבספר אור זרוע.

אפשר, כמובן, שגורמים מסויימים השפיעו על התהליך ועודדו אותו. ראשית, תוכנה של הפטרת "עלותיכם" הוא קשה, כולה נבואת פורענות כנגד ישראל. בדברי התשובה שציטטנו משתקף הקו הזה כשבא רבי מנחם להסביר מדוע אי אפשר להפטיר הפטרה קשה זו בערב הפסח "ולחפיל לבן של ישראל עולי רגלים".

גורם שני שהשפיע על קבלת הפטרת "וערבה" הוא התגבשות מסורת "שבת הגדול", שבה דורשים בענייני הפסח²⁵. הקשר ל"יום ה' הגדול והנורא" שבהפטרה, גם אם נוצר כקשר של דרש, סייע להתפשטות ההפטרה ולהשתלטותה.

מנהג, בייחוד כאשר טעמו המקורי נעלם מעיני הנוהגים בו במשך דורות רבים, יש לו כוח חיים משלו. על פי הסברו של ד"ר עופר, אין טעם לקריאת הפטרת "וערבה" בשנה מעוברת. הרי אין הפטרה זו אלא הפטרה אלטרנטיבית לפרשת "צו", ואילו אנו קוראים בשבת הגדול החלה בשנה מעוברת בפרשה אחרת, ומהו הקשר בין פרשה זו לבין הפטרת "וערבה"? ובאמת, בתשובה אחרת, המופיעה בהמשך הדברים בספר "אור זרוע", נאמר:

עוד כתוב התשובות: בשנת העיבור היה "שבת הגדול" ב"זאת תהיה תורת המצורע" והפטירו רבותינו ב"ארבעה אנשים" (מלכים ב, ז, א).

אלא שזהו כוחו של מנהג, להתפשט ולהתרחב במהלך הדורות, אף שלא על פי טעמו, ואף שלא כפי שנהגו בו בדורות ראשונים שיסדו מנהג זה.

נמצא מעתה, שהשם "שבת הגדול" יכול להתפרש רק בדוחק רב כפי שהציע המהרש"ל (ראה לעיל סעיף א), שהרי שם זה מופיע כבר בפי ר' מנחם, ואילו בזמננו הקשר בין "שבת הגדול" להפטרת "וערבה" אינו קבוע ואינו מהותי, והוא מתבטל בשנה מעוברת. אולם, אפשר שמכיוון שברוב השנים קורין ב"שבת הגדול" בהפטרה זו, ושבת זו היא העילה לדחיית "עלותיכם" ולא ימוץ הפטרת "וערבה", מוצדק בכל זאת השם "שבת הגדול" כפי ששיער המהרש"ל.

²⁵ כאן מוסיף עופר: "ציון דרך חשוב הוא פיוטו של ר' יוסף טוב עלם הראשון, בן דורו של רבנו גרשום, הסוקר את דיני הפסח לפרטיהם בלשון פיוטית".

בעניין מצה שלא לשמה

א. פתיחה

ב. ביאור מחלוקת הראשונים בדין זה

א. פתיחה

השנה חל ערב פסח בשבת, ומתעוררת שאלה כיצד לקיים סעודה שלישית, שכן אי אפשר לאכול מצה בערב פסח. בשעתו, הועלתה הצעה לאכול מצה אשר נעשתה שלא לשמה, שאין ראוי לצאת בה ידי חובה. דבר זה מעלה את השאלה האם מותר לאכול מצה אשר נעשתה שלא לשמה בערב פסח אם לאו. בעניין זה נחלקו הראשונים.

במסכת פסחים (מט, א), כותב המהר"ם חלואה כי אסור לאכול בערב פסח אפילו מצה שנעשתה שלא לשמה. אולם, בתחילת פרק ערבי פסחים, כותב המאירי וכן כותב רבינו מנוח בפירושו על הרמב"ם (חמץ ומצה ו, יב) כי מותרת אכילת מצה זו בערב פסח.

ב. ביאור מחלוקת הראשונים בדין זה

בביאור מחלוקתם אפשר לומר כך: המקור לאיסור אכילת מצה בערב פסח הוא דברי התלמוד הירושלמי במסכת פסחים (י, ה): "אמר רבי לוי, כל האוכל מצה בערב פסח כבא על ארוסתו בבית חמיו". זמן אכילת מצה הוא בליל הפסח, וזמן זה מקביל לליל הנישואין שבו מתחיל הזוג לחיות ביחד, ואכילת מצה מקבילה לביאה בליל הנישואין. השוואה זו אפשר להבין בשתי צורות:

א. כשם שאסרו חז"ל לאדם לקיים יחסי אישות עם ארוסתו לפני נישואין ושבע ברכות, כך חז"ל אסרו לאדם לאכול את מצת המצווה קודם זמנה, ושלא על הסדר שנסדר. לטעם זה מסתבר כי רק מצת מצווה אסורה בערב פסח. יתכן כי זו דעת הרוקח, הכותב שאסור לאכול מצה בערב פסח, שכן נאמר (שמות יב, יח): "בערב תאכלו מצות" - ולא ביום. עיין בדברי ה"פרי חדש" (תעא), הכותב כי זוהי אסמכתא בעלמא. נראה שהרעיון הוא, כי מצת מצווה תאכל בערב ולא ביום יד בניסן.

ב. בתחילת פרק 'כל שעה', כותב בעל "הלכות גדולות": "ואסור לאכול מצה מבעוד יום, מיקמי ליקדיש ואימר הגדה והלל, שנאמר (שמות יב, יח): "בערב תאכלו מצות", כדי שיהא חביב עליו. משל לארוס שבא על ארוסתו בבית חמיו". בה"ג מבאר כי רצו חז"ל שמצת מצווה תהיה חביבה עליו בליל הסדר כמו אשה על בעלה בליל הנישואין. לטעם זה, מסתבר שכל מצה אסורה בערב פסח.

על פי זה דעת מהר"ם חלואה כצד השני, ועל כן אסורה כל מצה בערב פסח, מה שאין כן דעת המאירי ורבינו מנוח כצד הראשון, אשר לפיה מותרת אכילת מצה שנעשתה שלא לשמה בערב פסח.

עיין בדברי הרמב"ם (חמץ ומצה ו, יב) הכותב כי אסור לאכול מצה בערב פסח, על מנת שיהיה היכר לאכילתה בערב, אותם ניתן לבאר לשני הכיוונים, ועיין בפירוש המשנה לרמב"ם בתחילת פרק 'ערבי פסחים' משמע ממנו כי אסור לאכול כל מצה.

במסכת פסחים (נ, א) כותב הריטב"א:

יש אומרים שאיסור מצה בערב פסח הוא בכל מצה וכל היום. והרי"ט כתב שהאיסור רק במצה הראויה לצאת ומארבע שעות.

מלשונו של הריטב"א משמע כי זמן איסור אכילת מצה בערב פסח תלוי במחלוקת האם מצה שלא לשמה מותרת בערב פסח אם לאו, ונראה שדבר זה מבואר לפי מה שכתבנו למעלה.

הסובר כי האיסור הינו רק במצת מצווה סובר כי אמור האיסור רק מן הזמן המקביל לאירוסיה אשה, הוא תחילת זמן איסור חמץ מדי שעות. אולם, אם נתקן האיסור על מנת לשמור על חביבות המצה בליל הסדר, מסתבר שכל היום אסור על מנת שבערב יחוש האדם את חביבות המצה.

גאולת מצרים ושיבת ארץ ישראל

א. פתיחה

ב. ארץ ישראל - כחלק מתהליך הגאולה

ג. עניינה של הכוס החמישית

א. פתיחה

במשנה בפסחים (קטז, א) מובא :

...מתחיל בגנות ומסיים בשבח ודורש מארמי אובד אבי עד שיגמור כל הפרשה כולה.

כוונת המשנה הינה שדורש האדם את פרשת הבאת ביכורים המתחילה בספר דברים (כו, ה). והנה, מלשון המשנה "עד שיגמור כל הפרשה כולה" מבואר שדורש עד פסוק ט ועד בכלל: "ויבאנו אל המקום הזה, ויתן לנו את הארץ הזאת, ארץ זבת חלב ודבש".

אולם, בהגדה של פסח אין אנו דורשים פסוק זה, אף שכך הוא פשוט לשון המשנה ובספרי, שהינו המקור למה שאנו דורשים בהגדה - ישנה גם דרשה על פסוק זה. הכיצד?

ב. ארץ ישראל - כחלק מתהליך הגאולה

הרד"צ הופמן מעלה השערה כי בזמן שבית המקדש היה קיים היו דורשים את כל הפרשה, ורק לאחר חורבן הבית הפסיקו לדרוש את הפסוק האחרון.

התפיסה שמעלה הרד"צ הופמן נראית מסתברת מהפן ההשקפתי. בכמה מקומות בהם מבטיח הקב"ה לעם ישראל את גאולת מצרים, כוללת היא תמיד בתוכה אף את הביאה לארץ ישראל. כך מובא בספר שמות (ו, ו-ח) :

לכן אמר לבני ישראל אני ה' והוצאתי אתכם... והצלת אתכם מעבדתם וגאלתי אתכם... ולקחתי אתכם לי לעם... והבאתי אתכם אל הארץ.
כן מובא אף בברית בין הבתרים בספר בראשית (טו, יג-טז) :

ויאמר לאברם ידע תדע כי גר יהיה זרעך... וגם את הגוי אשר יעבדו דן אנכי, ואחרי כן יצאו ברקש גדול... ודור רביעי ישובו הנה...
כן מופיע אף בפרשת העגל בספר שמות (לב, יג) בו טוען משה כנגד הקב"ה :
זכר לאברהם... ותדבר אלהם ארבה את זרעכם... וכל הארץ הזאת אשר אמרתי אתן לזרעכם ונחלו לעלם.

מפסוקי התורה משמע כי אין ירושת הארץ דבר הנוסף לעם ישראל, כי אם חלק מהותי בגאולת העם. עם ישראל שלא בארץ ישראל - חסר הוא מהותית, כדברי הכוזרי (ב, יג) : "אולם שלא ככרם העושה ענבים גם במקום אחר, אין עם הסגולה יכול להידבק בעניין ה-לוהי אם כי בארץ הזאת", ועיין שם באריכות.
כן מובא בדעת זקנים מבעלי התוספות (שמות יב, ח) :

ד כוסות כנגד ד גאולות: "והוצאתי וגאלתי ולקחתי", וכוס חמישי, דהיינו למאן דצריך למישתיה - הוא כנגד "והבאתי", שגם הוא גאולה כדאמרי אינשי: מאן דמריה שחרריה ומסר כלידיה בידיה, אי לא אייתי לך דריה - מאי אהני ליה? פירוש: עבד ששחררו רבו, ומסר לו גביעו בידו, אם לא הביאו לבית דירתו - מה מועיל לו כל הטובה? הכא נמי אם לא הביא הקב"ה אותן לארץ ישראל - מה היה מועיל להם היציאה של מצרים.

ג. עניינה של הכוס החמישית

מתוך כך, מתאים לומר כי סדר ליל הפסח אינו רק זיכרון לגאולת מצרים אלא כולל הוא בתוכו אף את **ישיבת עם ישראל בארץ ישראל**. על כן, בזמן שבית המקדש היה קיים - היה דורש כל אדם את הפרשה כולה, כולל "ויבאנו אל המקום הזה", ורק לאחר חורבן בית המקדש וחורבן ירושלים, מתוך הצער, הפך ליל הסדר רק לזכירת יציאת מצרים.

בפרשת בא (שמות יג) מובאות שתי מצוות אשר עניינן הינו זכירת יציאת מצרים, מצוות הפסח ומצוות הבכורה. בשתי הדרשות פתיחת הפרשה היא "והיה כי יביאך ה' אל ארץ הכנעני", ולכאורה שתי פרשות אלו אינן קשורות לארץ ישראל דווקא.

המפרשים כותבים כי כיוון שכוללות המצוות אף הקרבת קורבן, קורבן הפסח וקורבן הבכור, תלויה המצווה בחלקה בביאה לארץ ישראל. אולי אפשר להציע פירוש אחר: עניינן של מצוות הפסח ומצוות הבכורה הינו זיכרון ליציאת מצרים, ואולם זיכרון יציאת מצרים אינו שלם ללא "והבאתי אתכם אל הארץ". על כן, קיום המצווה בשלימות הינו בארץ ישראל, זיכרון גאולת מצרים - בארץ ישראל דווקא, שהיא הגאולה השלימה.

כך כותב הרמב"ם בהלכות חמץ ומצה (ח, י):

ויש לו למזוג כוס חמישי ולומר עליו הלל הגדול, והוא מ"הודו לה' כי טוב" (תהלים קלו, א) עד "על נהרות בבל" (תהלים קלו, א), וכוס זה אינו חובה כמו ארבעה כוסות.

מקור דברי הרמב"ם הינו הגמרא במסכת פסחים (ק"ח, א): "תנו רבנן: חמישי אומר עליו הלל הגדול דברי רבי טרפון" - זו גרסת רוב הגאונים והראשונים. ועיין בגרסת רשב"ם "ועוד כוס רביעי" וכו'. על כך שואל הנצי"ב בפירושו "העמק דבר" (שמות ו, ו), מהו עניינה של הכוס החמישית, או שחובה היא או שאין בה עניין כלל!

אולי יש לומר כי נתקנו ארבע כוסות כנגד ד לשונות הגאולה, והוצאתי והצלתי וגאלתי ולקחתי. הכוס חמישית הינה כנגד הלשון החמישית: והבאתי. אולי בזמן שבית המקדש היה קיים הייתה הכוס החמישית חובה, כיוון שסדר הפסח היה זיכרון ליציאת מצרים ולישיבת ארץ ישראל. אולם, לאחר החורבן, הפך הסדר להיות רק זיכרון ליציאת מצרים, ועל כן אין הכוס החמישית חובה. אולם, אם מוזג האדם את הכוס החמישית כנגד "והבאתי", מקיים הוא מצווה שהיא כזכר לימי הבית, אז היה קיום ליל הסדר בשלימותו.

הזהות הישראלית

א. דברי משה לעם לאחר ציווי ה' על הפסח

ב. ארבעת הבנים בהגדה

ג. תשובת הבן הרשע

א. דברי משה לעם לאחר ציווי ה' על הפסח

הקשיים העוברים על המדינה בחודשים האחרונים הינם תוצאה של תהליך ארוך שבו משבר זהות קשה. משבר זה גורם למבוכה ולחולשה בעם ובמנהיגיו, וגורם מבוכה קשה אף בקרבנו, ומעורר תהיות כיצד להבין את מצבו של עם ישראל כיום.

ניתן לומר כי כל זה מתואר כבר בפרשת בא (שמות יב), בתוך הציווי על פסח וההכנה ליציאת מצרים. בפרשת החודש' מופיע ציווי ה' למשה ולאהרן על מצוות הפסח: הקורבן ודיני חמץ ומצה, דברים הנוגעים לשעה ודברים הנוגעים לדורות. לאחר מכן (שמות יב, כא) מסופר כי קורא משה לכל זקני ישראל ומעביר אליהם את הציוויים הללו. מעניין, כי מכל ריבוי הפרטים של הקורבן, זמנו, צורת אכילתו ודיני חמץ ומצה, מפרט משה רק את עניין נתינת הדם על הפתח, ופסחת ה' על בתי בני ישראל בזמן מכת בכורות.

אכן, ניתן לומר שהם הדברים שנוגעים לפסח מצרים, ולפיכך רק עניינים אלו נזכרו, אולם ישנם דינים נוספים הנוגעים אף לפסח מצרים אשר לא נזכרו. בנוסף לכך, הרי פסחת ה' על בתי ישראל איננה נפקא מינא למעשה, ולשם מה נזכרת היא כלל?

כן יש להקשות כי אם אכן מדובר רק על פסח מצרים אשר מצוותו **לשעה**, קשה הנאמר בפסוק כד: "ושמרתם את הדבר הזה לחק לך ולבניך עד עולם", וכך אכן מתקשים ה"אבן עזרא" והרמב"ן. ה"אבן עזרא" כותב כי מתוך כך רבים חשבו כי נתינת הדם על הפתח הינה אמנם חיוב לדורות. אולם, כותבים ה"אבן עזרא" והרמב"ן כי אין הפסוק הזה מוסב על נתינת הדם שכתובה לפניו אלא על מצוות שחיטת הפסח הכתובה בראשית הדברים, שהינה לדורות, אך כל זה נראה קצת דחוק.

ב. ארבעת הבנים בהגדה

מה שעוד 'תופס מקום' בדברי משה המקוצרים הללו הינה שאלת הבנים (שמות יב, כז): "מה העבדה הזאת לכם", לה משיבים (שמות יב, כז): "זבח פסח הוא לה' אשר פסח על בתי בני ישראל" וכו'. מן התשובה נראה שוב הקשר לעניין נתינת הדם ופסחת ה', שכל זה כמובן היה בפסח מצרים לבדו.

לפני שאלת הבנים כתוב (שמות יב, כה): "והיה כי תבאו אל הארץ... ושמרתם את העבדה הזאת" ואף זה קשה, הלא מצוות הפסח איננה תלויה בביאת הארץ. מתוך כך, כותב רש"י כי אכן לא נתחייבו במדבר אלא פסח אחד בלבד, אותו עשו בשנה השנייה על פי הדיבור.

עניין 'ארבעת הבנים' הינו עניין מרכזי בהגדה של פסח, וכאן נמצאת השאלה שבהגדה נמצאת בפי הבן הרשע. והנה רש"י אומר על מה שכתוב בסוף התשובה לבנים (שמות יב, כז): "ויקד העם וישתחוו" - "על בשורת הבנים שיהיו להם", ואינו מובן איזו בשורה זו שיהיו להם בנים רשעים.

במקור של רש"י, במכילתא, הדברים קשים עוד יותר:

"והיה כי יאמרו אליכם בניכם" - בשורה רעה נתבשרו ישראל באותה שעה, שסוף התורה עתידה להשתכח. ויש אומרים בשורה טובה נתבשרו ישראל באותה שעה, שהן עתידין לראות בנים ובני בנים להם.

נראה, כי יש להבין את משמעות שתי האפשרויות הללו של בשורת הבנים.

ישנו צורך להתבונן בעניין מצות נתינת הדם על הפתח. כידוע, במקדש (ואף במשכן) הדבר המרכזי בהקרבת הקורבן הינו זריקת הדם על המזבח. בפשטות, בפסח מצרים לא שייך שיהיה דבר זה, ונתינת הדם על הפתח הינה לכאורה עניין אחר (לשם פסיחת ה' על הבתים - כפי שהזכרנו לעיל). אולם, כך נאמר במכילתא:

נמצאנו למדים: שלושה מזבחות היו להם במצרים - המשקוף ושתי המזוזות. רבי ישמעאל אומר: ארבעה היו - הסף, והמשקוף ושתי המזוזות.

כלומר, זהו אכן אותו עניין כמו במזבח, וצריך להבין את ההשוואה הזו!

בכל קורבן חובה לזרוק את הדם על המזבח. עומקם של דברים הינו כי עיקר הקורבן, ההתקרבות אל ה', הינה ההתחברות הנפשית אל ה'. על כך אמרה התורה באיסור אכילת דם (ויקרא יז, יא): "כי הדם הוא בנפש יכפר", ועל כן זורקים את הדם על המזבח, המקום הנבחר להשראת השכינה לעבוד את ה' בו.

כן כאן בקורבן הזה, פסח מצרים, בו נעשינו לעם ה' והחלה השראת שכינתו עלינו, המקום המתאים לנתינת הדם הינו הפתח, עליו נאמר (שמות יב, כב): "ואתם לא תצאו איש מפתח ביתו עד בקר". על כן, אולי אף מדגישה התורה לטבול את האזוב "בדם אשר בסף" (שם), לתת את הדם מתוך 'קו המעבר', אותו לא עוברים, וישנה אף דעה במכילתא כי אף הסף הוא 'אחד המזבחות'. הפתח הזה, על ידו נוצרה ההבדלה בין ישראל למצרים ולתרבותה (על כל המשתמע מכך), היה ב"פסח מצרים" - נקודת ההתחברות הנפשית עם ה'.

ג. תשובת הבן הרשע

מתוך כך נחזור לשאלת הבנים. ידוע הקושי שהתשובה לבן הרשע בהגדה של פסח הינה כמו לבן "שאינו יודע לשאול", והיא איננה התשובה הכתובה בפרשתינו (שמות יב, כז). ה"כלי יקר" שואל על כך בפירושו (שם), ומאריך לענות בשלושה אופנים, והשלישי הוא שאכן כל רשע הוא אולי גם "שאינו יודע לשאול", כלומר שהוא שואל מתוך שאינו מבין. על כן, התשובה הראשונה לרשע הינה זו הכתובה כאן, ורק אם לא מועיל הדבר - שאיננו רוצה לקבל ועומד במריו אז "הקהה את שיניו" וכו'.

מה יש בתשובה הראשונה הזאת לרשע שכאז? "זבח פסח הוא לה" אשר פסח על בתי בני ישראל במצרים...". וזהו מה שמפורט, כאמור, בדברי משה 'המקוצרים' כאן, כי נתינת הדם על הפתח ופסיחת ה' - שכפי שהסברנו מסמלים את בירור הזהות היהודית ואת ייחודו של עם ישראל.

זהו היסוד של כל היותנו לעם, "אשר בחר בנו מכל העמים", ומתוך כך כמובן, זהו העיקר של כל עניין הפסח. על כן, מכל 'פרשת החודש', רק על כך משה 'מדווח' לזקני ישראל ואומר להם (שמות יב, כד): "ושמרתם את הדבר הזה לחק לך ולבניך עד עולם" ונתקשינו בכך לעיל. כלומר, את היסוד הזה של פסח, אף אם לא את ביטוי המעשי - תשמרו עד עולם, לכל חיי עם ישראל לנצח.

כך כותבת התורה (שמות יב, כה): "והיה כי תבאו אל הארץ... ושמרתם את העבדה הזאת". כלומר, כשתבואו אל הארץ ותבנו את חייכם הלאומיים וכבר תהיו עם נורמלי - תשמרו את העבודה הזאת, כי אולי דווקא אז יתעוררו הקושיות של הבנים (כפי שמתואר בפסוק שאחר כך).

כך אומר ה"משך חכמה" (שם):

"ושמרתם את הדבר הזה" - כי באמת אמרו שלוש מזבחות היו במצרים: משקוף ושתי מזוזות. והכוונה כי אז היה התגלות כבוד -לוהי ישראל, בפתח כל בית ישראל, כאשר היה לאחר זה במזבח...

לכן על אכילת פסח לשחוט צאן ולאכול צלי אש - לא ישאלו הבנים (אף הרשעים), כי כן מהראוי לחוג חג לאומי, לעשות יום משתה ושמחה ביום אשר יצאו מעבדות מצרים, אשר קנו חירותם והיותם לגוי גדול ומצויין בעמים. אבל על נתינת הדם, יאמרו: "מה העבדה הזאת לכם - ואמרתם זבח פסח הוא לה", שנתגלה כבודו עלינו והשרה שכינתו בתוכנו - שזה דבר רוחני נשגב אשר לא יתחשב בגויים ועמים בל ידעום.

אפשר אף לומר, כי כוונת התורה בשאלת הבנים: "מה העבדה הזאת לכם" הינה לא רק על הפסח אלא אף על כל העבודה - כל המצוות, יישוב ארץ ישראל, המלחמות עליה וכדומה.

על הכל קובעת כאן התורה - **זוהי** התשובה: הזהות היהודית, היותנו לעם מיוחד. כלומר, כל הטענות, חוסר אידיאליזם וכו' - הכל "בשלב הראשון של שאלת הבן הרשע" (כפי שהסביר ה"כלי יקר"), זה רצון פנימי להבין ימי אנחנו, וזהו מה שמבררת התורה על נתינת הדם ופסיחת ה'.

על כן, כותב המכילתא כי ישנה כאן "בשורה טובה" ו"בשורה רעה", שכן עתיד עם ישראל להמשיך ולהתפתח, ללדת בנים ובני בנים, אולם יהיו מצבים ש'שתכח תורה' - שלא **יבינו** על מה ולמה, אולם אין להיבהל מכך, שכן כאן מופיעה ההדרכה כיצד יש לענות לבנים.

כל עניין ארבעת הבנים, מקביל לסיום הפטרת שבת הגדול (מלאכי ג, כד): "והשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם", ובסדר הזה דווקא, שכן ענינו כי בתהליך הגאולה יש **להקשיב** לשאלת הבנים, ולדעת כיצד לענות להם. כן הוא אף במשברים של היום - הפיתרון הוא **לברר** את הזהות הלאומית שלנו.

נקווה כי נצליח בעזרת ה' להעמיק את זהותנו הלאומית, וכל עם ישראל יתחזק ויעלה על הדרך הנכונה לקראת ייעודו הגדול.